

Ohlsdorfer Friedhof

Af Elias Westergaard

Stud. polit., studentermedhjælper i Kirkeministeriet

„Erleben heißt zunächst, noch am Leben sein, wenn etwas geschieht“¹

Ohlsdorf²

Da Ohlsdorf anlægges i 1877, er ordet oplevelse nyt og på vej ind i ordforrådet. I dag er der oplevelser at hente overalt. Vi giver hinanden oplevelsesgaver, studerer oplevelsesøkonomi, og det skal være en god oplevelse at gå til lægen, i kirke eller på kirkegården. I en individualiseret tidsalder er oplevelsen et centralt begreb, fordi det oplevede peger tilbage på individet. Allerede i 1960 skriver den tyske hermeneutiker Hans-Georg Gadamar i et af sine hovedværker, *Sandhed og Metode*, at oplevelse er et modefænomen. Men hvad er en oplevelse egentlig?

Ohlsdorfer Friedhof har siden anlæggelsen i 1877 været tænkt som et naturskønt åndehul for hele Hamborgs befolkning. Den har været et sted for sørgende, men altid også for andre besøgende med rekreative formål. Kirkegården er fulgt med tiden, og dens primære målgruppe har ændret sig i takt hermed. Ohlsdorf er og har været både park og begravelsesplads, men balancen har ændret sig over tid. Det rekreative element er ikke som ved anlæggelsen blot udfoldelsen af et romantisk naturideal. Nyanlagte parkområder har siden første halvdel af det 20. århundrede i stigende grad indeholdt byhistoriske og museale træk. Opfattelsen af Ohlsdorf som en kulturel platform er intensiveret siden 1953, hvilket også afspejles i myndighedernes udvikling af kirkegården.

Oplevelsen

Gadamer skriver, at det oplevede altid er det selvoplevede.³ Begrebet oplevelse trækker både på den umiddelbarhed, der er i selve øjeblikket, hvor noget opleves, men det adskiller sig fra øjeblikket og det oplevede, idet noget først er en oplevelse, når det har fæstnet sig med et indtryk af betyd-

ning. "Noget bliver til en oplevelse, såfremt det ikke blot opleves, men i kraft af at være oplevet får et særligt eftertryk, der giver det varig betydning".⁴ Der foregår en forarbejdning mellem begivenheden og dét, der tager oplevelsen med ind i den tid, der kommer *efter* øjeblikket. Oplevelsen bliver dermed den begivenhed, der kan bryde fladen mellem livet og erkendelsen af det. Ifølge Gadamer er oplevelse et begreb, der har sin klangbund i tyske idealisme og tysk romantik, hvor idealistiske ideer sættes over for samfundets udvikling. Oplevelsen er på samme måde en protest mod det moderne industrisamfund.⁵

En anden, der har arbejdet indgående med oplevelsesbegrebet, er den nulevende tyske sociolog, Gerhard Schulze. I Schulzes oplevelsessamfund er mennesket konstant på jagt efter det æstetiske for at opleve tilfredsstillelse og glæde – som rusen ved at svinge dankortet og købe et par dyre sko eller en ny batteridrevet kanttrimmer. Mekanikken i samfundet er, at det postmoderne menneske har vendt sig fra mål *uden for* subjektet til mål *inden i* subjektet selv. Schulzes samfundsdiagnose sætter os i en ubarmhjertig position, for det skønne liv bliver et retningsløst projekt. Oplevelsen, der hos Gadamer gør umiddelbarheden værd at huske på, har hos Schulze udviklet sig til et samfund af oplevelseshungrende, retningsløse mennesker, der er underlagt et imperativ om at opleve verden. Men hvordan har denne oplevelses-hunger påvirket udviklingen af Ohlsdorf? Er anlæggelsen af haven midt i Hamborgs industrialisering en modernitetskritik, der har sin klangbund i romantikken, som Gadamer ser, at begrebet oplevelse har sin rod i? – og er kulturficeringen af kirkegården, i forlængelse af Schulze, en postmoderne omstrukturering af en gammel institution?

Kirkegårdshistorie uden et sekulariseringsperspektiv

Ohlsdorf

Historien om Ohlsdorf ligner historien om den moderne storbykirkegård i andre nordeuropæiske storbyer. Udflytningerne sker i det 19. årh. i takt med, at bybefolkningerne vokser. Et stigende antal døde og de hygiejniske problemer i slipstrømmen af urbaniseringen gjorde det praktisk at anlægge kirkegården uden for byen. Mellem 1324 og 1804 mener man, at 25.000 personer blev begravet i eller lige uden for Hamborg Domkirke. I første omgang anlægges en række



Fig. 1. Gravmæler fra Cordes' del af Ohlsdorf.
Fotos: Elias Westergaard.

begravelsespladser mellem Dammtor og Holstentor i Hamborg, hvor byens kirker hver især erhverver sig arealer mellem 0,48 hektar (Maria Magdalenen 1804) og 3,88 hektar (St. Petri 1795) uden for byporten.⁶ Med befolkningsvæksten i Hamborg i 1860'erne bliver det klart, at man igen må flytte kirkegården. I 1873 besluttes det derfor, at den senere kirkegårdsinspektør Wilhelm Cordes skal vælge et stykke jord til anlæggelse af en centralkirkegård. 130 hektar erhverves i 1875. Under Cordes' ledelse bliver kirkegården udvidet med 193 hektar, og 0,5 mio. mennesker bliver bisat i hans tid som direktør fra 1879-1917.⁷



For at sikre Ohlsdorfs harmoniske fremtoning gemmer Cordes de store mausoleer, der præger tiden omkring år 1900, i tæt beplantning. Derudover placerer han de mindre gravsten i bælter af træer i kirkegårdens nordlige del. Udenlandske træer bringes ind, rododendron præger haven, og Cordes prioriterer generelt naturlandskabet over gravstederne.⁸ Det ses eksempelvis på fig. 1, der er fra den del af kirkegården, som Cordes har anlagt. Her må man gå ind i en lysning for at finde familiegravsteder og monumenter.

Cordes mente, at Ohlsdorf skulle beplantes med træer: „Glæden og længsel efter naturen berettiger særligt storbyerne til at udsmykke kirkegårdene med træer. En stille vandring under træerne, en fredelig bænkeplads under træerne, det er i almindelighed ønsket. Naturen virker med sine dybe, hemmelighedsfulde love og sammensmeltes med den religiøse følelse. Denne folkesjælens følelse skal man imødekomme overallt”.⁹ Det er folkesjælens naturlængsel, der skal imødekommes. Ved en stille vandring under træerne kan man få en religiøs erfaring.

Gadamers beskrivelse af oplevelse, som det der sammen-smelter erfaring og liv, er rammende for Cordes: Han beskriver et ønske om en religiøs erfaring i naturen, som Gadamer formentlig har ret i, har sin klangbund i tysk idealisme og tysk romantik. På samme måde holdes kirkegårdens praktiske funktion som kirkegård for sørgende tilbage til fordel for den, der vil møde naturen. Det er en arkadisk version af kirkegården, et *Gesamtkunstwerk*, hvor man prøver at få de døde til at fylde mindre, mens de rekreative områder skal fylde mere. Cordes ønsker at tilbyde en oplevelse, og ønsket om at



Fig. 2. Tyske krigergrave fra 1. verdenskrig på Ohlsdorf. Foto: Elias Westergaard.



Fig. 3. Freilichtmuseet på Ohlsdorf.
Foto: Elias Westergaard.

tilbyde en oplevelse hører derfor ikke kun vores tid til, men ses allerede i spæde træk i det industrialiserede Hamborg.

Goecke viser, hvordan Cordes i sin plan for kirkegården fra 1915, som han ikke når at realisere, ville rykke de små grave endnu tættere sammen for at give plads til naturlandskaber.¹⁰ I stedet bliver det Otto Linne, der i 1919 overtager posten som direktør for kirkegården efter Cordes' død. For Linne er gravsten kirkegårdens omdrejningspunkt. Han forener de små gravsten med de store gravmæler og mausoleer. Derudover er han inspireret af barokhaven og skaber det, han kalder *architektonischer Friedhof*, og på den vis fortsætter han ideen om kirkegården som et *Gesamtkunstwerk*.¹¹

Tiden efter Linne er præget af 2. verdenskrig, som for alvor er med til at ændre kirkegårdens udformning, idet store mindesmærker og monumenter for de mange døde nu indtager en hovedrolle i udviklingen af kirkegården.

Etableringen af særlige anlæg er ikke ny, men fokus skifter fra natur til kultur. Cordes anlagde eksempelvis rosenhaven (Rosengarten) og den geologiske bakke (geologischer Hügel), som med de nye soldatergrave og krigsmonumenter har mange fællestræk, men afspejler menneskets og byens historie og forstærker derved museumsfornemmelsen. Krigergravene fra 1. verdenskrig vist på fig. 2 er et første eksempel på en sådan have. Et andet tidligt og markant eksempel på

det museale og byhistoriske er Freilichtmuseet vist på fig. 3. Museet er en udstilling af gravsten fra den kirkegård, der i 1934-35 blev nedlagt i forbindelse med etablering af parken "Planten un Blomen" i Hamborg. En række af de gamle sten, der stammer fra omkring år 1800, blev flyttet ud af byen for at fremvise en ældre gravmælekultur end den, man ellers kan finde på Ohlsdorf.¹² Det store antal døde i forbindelse med 2. verdenskrig betyder, at der bl.a. etableres en række særlige arealer med grave og mindesmærker for tyske, britiske og sovjetiske soldater samt de 37.562 ofre for Hamborgs bombing i 1943.¹³ Oprettelsen af alle de særlige arealer følger hverken Cordes' eller Linnes ideer om, hvordan kirkegården skulle udvikle sig, men i 1962 har det være naturligt også at begrave de 96 ofre for oversvømmelsen i Hamborg samlet, fordi kirkegården allerede havde tradition for til at spejle byens historie. På de kort, man i dag får udleveret i kirkegårdens informationsbygning, er disse mindesmærker og grave peget ud som centrale seværdigheder.

Historien om Ohlsdorf viser, at der, siden Cordes anlagde kirkegården i 1877, har været indtænkt et rekreativt element. Siden 1. verdenskrig, og især omkring 2. verdenskrig, får kirkegården også museale træk, idet kirkegården bliver et spejl for byens historie.

Opfattelser af Ohlsdorf

Hamborgs bystyre gjorde noget ud af at promovere kirkegården fra år 1900 til 1912, idet Ohlsdorf omkring århundredskiftet var en pioner inden for sin genre, både hvad angår de hygiejniske forhold og muligheden for, at selv mindrebemidlede kunne få råd og plads. Kirkegården er en del af *Allgemeine Gartenbau-Ausstellung* i Hamborg i 1897, og i 1900 er en 3x3 meter model af kirkegården med på verdensudstillingen i Paris som Foreningen for Tysk Havekunsts hovedattraktion. Samme materiale er med på *Deutsche Städtausstellung* i Dresden i 1903, på *Hygiejneudstilling* i Berlin i 1907 og igen med en aktualiseret reliefplan på den *Internationale Hygiejneudstilling* i Dresden i 1911.¹⁴

Kortudsnittene af *Aufbaupläne* fra *Hamburg und seine Bauten 1929-53* og *1954-68* på fig. 4 viser, hvordan opfattelsen af Ohlsdorf lægger sig mellem kirkegård og park. På kortet fra 1950 er kirkegården markeret med kors, mens det på kortet fra 1960 er markeret som et grønt område. De to kort afspejler ikke nødvendigvis, at kirkegården i 1960 som noget nyt



Fig. 4. Kortudsnit over Ohlsdorf fra 'Aufbaupläne' 1950 og 1960.

anses for at være et grønt område. Cordes ville formentlig selv have malet Ohlsdorf grøn ved anlæggelsen i 1877. Men kortet afspejler, at Ohlsdorf lægger sig ind i mellem kategorierne 'grønt areal' og 'kirkegård'.

I *Friedhofskunst* fra 1953 ses i et særtryk til *Gartenaustellung in Hamburg* et temanummer om Ohlsdorf, der indeholder følgende beskrivelse: "Stadig bliver den opsøgt af sørgende, men også af rekreationssøgende og naturvenner. Kirkegården huser foruden de mange træer et stort antal sangfugle fra alle Nordtysklands skove."¹⁵ Kirkegårdens dobbelte rolle som både natur og kirkegård er tydelig, idet stedet altså både beskrives som kirkegård og som kondenseret nordtysk natur. Ved kirkegårdens 100 års jubilæum i 1977 skriver Michael Goecke i en artikel i et særtryk af tidsskriftet *Das Gartenamt*, at kirkegårdens rekreative formål er en sekundær funktion.¹⁶

I senere materiale ses det, hvordan fokus lægges på kirkegården som en kulturinstitution. Novemberudgaven af magasinet af *Kultur für alle* i 1981 er et temanummer, der omhandler kirkegården som kulturinstitution. Temanummeret indeholder udover anbefalinger til musik og teater i Hamborg en række artikler om kirkegårdens rolle i det moderne samfund. Forsiden vist på fig. 5, forekommer morbid. "Theater, Biograf, Klassisk musik, Pop, Værtshuse, Grave og Gravkapeller" står der.

I magasinet går spændingen mindre mellem kirkegård og park end mellem park og museum. Det ses bl.a. over en

dobbeltside, hvor Ohlsdorf på venstre side beskrives som park og på højre side som museum. Her skriver Goecke om parken, at mange besøger kirkegården, når rododendroner blomstrer i begyndelsen af juni, og interesserer sig for de skønne anlæg og markante træer, historiske mindesmærker, interessante skulpturer og gravsten over kendte Hamborg-personligheder.¹⁷ Det er altså alt fra parklandskabet til Hamborgs historiske personligheder (svarende til Cordes' og Lignes interessefelter), der gør Ohlsdorf et besøg værd.

Kunsthistoriker Roland Jaeger beskriver sammesteds kirkegården som kunst i det offentlige rum: "Også gravmælet er 'Kunst i det offentlige rum'. (..): Ohlsdorf er et af verdens største gravmælegallerier [sic]."¹⁸

Som et af verdens største gravmælegallerier er kirkegården beskrevet som et museum. Jaegers motiv, gravmælegalleri, er ikke grundlæggende nyt. Eksempelvis handler også en tredjedel af Austs bog fra 1954 om kirkegårdens skulpturer. En række af de forskellige Ohlsdorf-guides betegner ligefrem Ohlsdorf som en skulpturpark.¹⁹ Centralt er det, at ingen af *Kultur für alle* ni artikler handler om kirkegården som et sted for sørgende. Kirkegården er i 1980er-bladet blevet genstand



Fig. 5. Forside på magasinet 'Kultur für alle' (November 1981).

for kulturoplevelser, og dermed er den også kulturpolitisk kamplads – et sted for oplevelsessøgende.

Det ses eksempelvis på senatsdirektør Volker Plagemanns indledende artikel *Kirkegårde som genstand for Kulturpolitik*. Her gør han pluralisme til et nøgleord i kirkegårdens historie: "Hvad der ikke var muligt for den kristne kirkegård, inddragelse af anderledes troende og anderledes tænkende, muliggjorde de store centrale anlæg: kristne, jøder og ikke-troende kunne blive begravet på samme eng."²⁰ Måske har Plagemann ret i, at pluralisme er et nøgleord for centralkirkegårdens historie, men denne idé findes primært omtalt hos ham i bladet fra 1981. Andre beskriver typisk centralkirkegårdene som en hygiejnisk nødvendighed under urbanisering og industrialisering. Det centrale er her, at Plagemann bruger kirkegården til sit kulturpolitiske standpunkt: pluralisme. Kirkegården viser sig dermed i magasinet som en mulig kulturpolitisk kamplads.

Kirkegården beskrevet som et museum for byhistorie kan også findes i informationsblade udgivet af *Umweltbehörde Freie und Hansestadt Hamburg* fra 1989-90. Her blev der udgivet månedlige informationsblade om Ohlsdorf, hvor kirkegårdens historie skrives ind i byhistorien. Et andet informationsblad er eksempelvis dedikeret til områder på kirkegården, hvor personer fra andre kulturer er begravet. "Hamburg har som havneby og 'Tor zur Welt' jo altid haft medborgere fordrevet fra fremmede lande. Derfor er det ikke så underligt, at man på hovedkirkegården i Ohlsdorf kan finde særlige gravområder som samlingssteder for statsborgere, der ikke er forundt at få hvile i deres hjemstavn."²¹ Et andet informationsblad tager udgangspunkt i byens kendte personligheder begravet på kirkegården.²² Byen trækkes på den måde ind på Ohlsdorf.

At Ohlsdorf er et sted, hvor den besøgende kan opsøge kulturelle oplevelser, forstærkes af diverse guides. De første guidebøger var på små 20 sider, men er siden udvidet med fyldige beskrivelser af bemærkelsesværdige gravsten og mausoleer, store personlighedens gravsteder og deres biografier, samt forslag til spadsereture.²³ Et eksempel på en sådan kirkegårdsguide er *Der Ohlsdorfer Führer*, der indeholder kulørte ture som *Kunst eller Kitsch*, *Millionærer* og *Mausoleer* eller turen *Kvindelig – Kvindeskæbner – Kvinderettigheder*.²⁴ Andre brochurer står til rådighed for besøgende i *Bestattungszentrum*. Blandt andet *Chamerende Spadsereture på Ohls-*

dorf Friedhof med vandreturen ad *Stiller Weg* eller en rute, der leder forbi berømte digtere.

Samlet viser materialet et intensiveret fokus på kultur, der erstatter spændingen mellem park og kirkegård, som eksempelvis findes i Cordes' overvejelser eller Krügers beskrivelse af kirkegårdens zoologiske kvaliteter. Man kan diskutere, om materialet viser en postmoderne oplevelsesdagsorden som beskrevet i Schulze, eller et postmoderne kunstsyn, hvor der ikke længere skelnes mellem høj- og lavkultur. Titlen på magasinet *Kultur für alle* er i sig selv en manifestation af det postmoderne kultursyn. Der findes ikke kultur for høj eller lav, men for alle.

Strategier for centralkirkegårdens fremtid

Strategipapiret *Ohlsdorf Parkfriedhof 2050* indeholder et oprids af kirkegårdens udgangspunkt og tegner et billede af de ændringer, man påtænker at gennemføre for at tilpasse kirkegården til fremtiden. Belægningsfladen, den samlede flade af gravsteder på kirkegården, udgør i dag kun 11 % af kirkegårdens areal og forventes ifølge Ohlsdorfs eget strategipapir at falde med 2 % årligt. De rene grønne arealer udgør til sammenligning 52 %, og balancen vil de kommende år forskydes yderligere. Udviklingen skyldes primært, at andelen af pladskrævende kistebegravelser falder. Andelen af urnegravsteder er derimod i vækst og udgør nu omkring 80 % på de

Fig. 6. Omfavnelser af nye begravelsesformer; Skovkirkegård på Ohlsdorf. Foto: Elias Westergaard.



kirkegårde, der drives af Hamburger Friedhöfe.²⁵ Ohlsdorf er anlagt i en tid, hvor kremeringsprocenten var lavere. Samme tendens ses i Danmark og afspejles tilsvarende i dispositionsplanen for Assistens Kirkegård i København. Tendensen forstærkes yderligere af, at de familiegravsteder, der var populære omkring 1877 i mindre omfang end tidligere forlænges, og at flere søger nye begravelsesformer som f.eks. askespredning eller bisættelser i skovkirkegårde.²⁶ Fig. 6 viser, hvordan man på Ohlsdorf bl.a. har etableret varianter af skovkirkegårde for at imødekomme dette behov.

Strategipapiret opdeler Ohlsdorf i parkområder og områder, der stadig fungerer som kirkegård. I de blå arealer på planen vist på fig. 7 skal det fortsat være muligt at erhverve gravsteder, mens de hvide områder omdannes til parkområder. De gamle gravsten får lov at blive stående, men området tages langsomt ud af brug som begravelsesplads. På den måde koncentrerer begravelserne på færre områder, der til gengæld bevarer deres tydelige præg som begravelseskirkegård, mens andre områder udlægges til parkkirkegård.²⁷

En lignende bevægelse findes på Assistens Kirkegård i København, der blev oprettet i 1760, og hvis rammer senere defineredes ved kgl. resolution i 1879. Af resolutionen fulgte, at kirkegården i 1980 skulle omlægges til "en park for Nørrebro's befolkning"²⁸ dog med særlig hensyntagen til de "ypperste gravmæler og minder over kendte personer". I 1989 vedtog Københavns Borgerrepræsentation en dispositionsplan, der søgte at udmønte resolutionen fra 1879, og som kan ses som et opgør med tanken om centralkirkegården, fordi denne skaber afstand fra pårørende til afdøde.²⁹ Kirkegården skulle omdannes til "en enestående historisk udflugtspark"³⁰ ved at konvertere kirkegårdens ældste del til et musealt område og den næstældste del til mindepark. I midten koncentrerer nye begravelser på "Nørrebro's Lokalkirkegård" for at sikre den lokale tilknytning. Det er i store træk det samme, vi ser i strategien for Ohlsdorf, der også søger at koncentrere nybegravelser i mindre områder og tage arealer ud af brug for at udlægge dem til park. Kritikken af centralkirkegården er mere eksplicit udtalt i dispositionsplanen for Assistens end i strategimaterialet fra Hamborg, men begge kirkegårde vægter aktivt forholdene mellem begravelsesplads, park og museum. I København indgår Assistens Kirkegård i Nørrebro's gadebillede, og her finder man et ønske om, at kirkegården indgår som park i byens miljø. Striden om kirkegården som begravelsesplads og parkanlæg førte til,

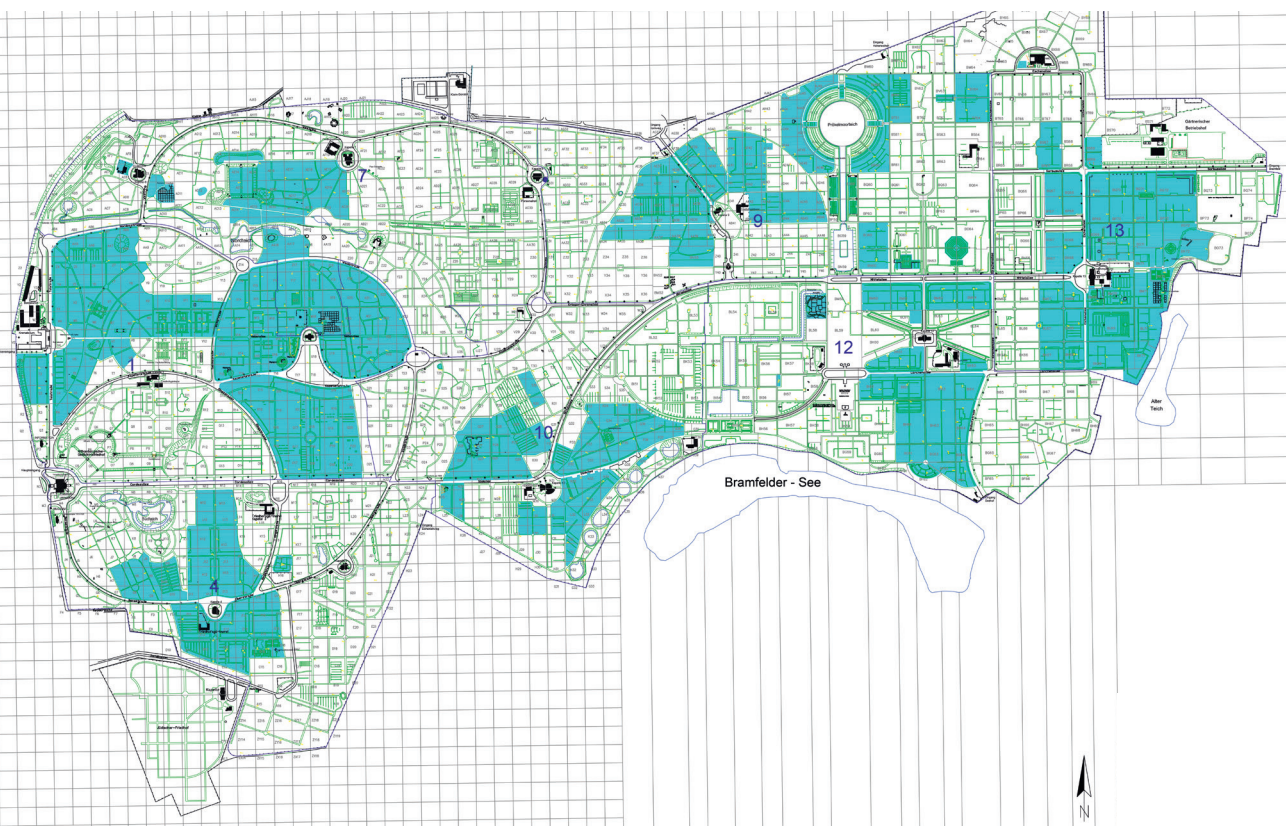


Fig. 7. Belungsplan (Strategiepapier 2014).

at Retten i Lyngby i 2015 fredede Assistens Kirkegård med henblik på at sikre, at kirkegården fremover kan rumme begge dele og fremstå i sin helhed. Kirkegårde er i Danmark normalt ikke fredede, men Danmarks Naturfredningsforening krævede kirkegården fredet, efter Metroselskabet på Statens vegne inddrog en del af kirkegården til metrobygget ved Nørrebro Runddel.³¹

Fredningen fra 2015 sikrer dog et klart skel mellem kirkegård og metro. Her lyder det, at i "(...) forbindelse med færdiggørelsen af metrostationen på Nørrebro Runddel skal der opføres en klar adskillelse mellem det fredede område og metrostationen og de dertil knyttede faciliteter".³² Striden om kirkegårdens grønne areal bliver dermed et politisk spørgsmål, og det viser, hvordan kirkegården som et grønt areal i byen politiseres.

Konklusion

Opfattelsen af kirkegården som kulturel institution inten-

siveres efter 2. verdenskrig, og Ohlsdorf bliver op igennem 1980'erne en kulturpolitisk genstand. Det øgede fokus på oplevelser er dog ikke nødvendigvis sket på bekostning af Ohlsdorf som begravelsesplads. Strategipapiret viser netop, at begravelsesområder omlægges til museale parkarealer, fordi efterspørgslen på pladskrævende kistegravsteder er faldet. Underforstået ville man muligvis have bevaret områderne som begravelsespladser, hvis interessen for at blive begravet i en kiste på en centralkirkegård i Hamborg var som før. Hvor Cordes lod gravstenene pakke ind i natur, er der i dag større adskillelse mellem parkkirkegård og aktiv begravelsesplads. På både på Assistens Kirkegård og i Ohlsdorf lader man visse steder bevaringsværdige, sløjfede sten blive stående. Der er her ikke længere tale om begravelsespladser, men om et byhistorisk gravmælemuseum indhyldet i park. I Schulzes optik kan man argumentere for, at omdannelsen er et udtryk for, at vi i oplevelsessamfundet lægger pres på de politiske institutioner for at skabe oplevelser for os selv. Derfor skal ubenyttet kirkegård stadig sikres som offentlig park. Selvom Ohlsdorf således bærer kimen af en oplevelsesdagsorden ved sin anlæggelse, er oplevelsessamfundet med til at ændre institutionen og styrke det rekreative præg, som kirkegården har.

Med Cordes' formulering om, at kirkegården skal imødekomme folkesjælens naturlængsel, kan Ohlsdorf ses som en stor have rejst midt i Hamborgs industrialisering. I lyset af Gadamer's begrebsanalyse af oplevelse er det produktivt at se Cordes' natursyn som kimen til den intensiverede opfattelse af Ohlsdorf som en kulturel platform. Oplevelsessamfundet får på den måde rod i en romantisk tradition, på samme måde som Gadamer mener, oplevelsesbegrebet har det. Cordes bruger ganske vist ikke ordet oplevelse, men Cordes' forståelse af, at naturens stille love virker og sammensmeltes med den besøgendes religiøse følelse, nærmer sig Gadamer's forståelse af oplevelsen. Oplevelsestraditionen bliver dermed ældre end den postmoderne kontekst, som Schulze skriver den ind i, men den finder sit udtryk i sin tid. Sagt på en anden måde, kommer kirkegården til at afspejle samtiden. Som Alfred Aust udtrykker i sin bog fra 1954: "Begräbnisstätten sind immer Spiegel ihrer Zeit" (Begravelsessteder er altid et spejl af Tiden).³³

Litteratur

Architekten- und Ingenieur-Verein Hamburg. *Hamburg und seine Bauten, 1954-1968*, 1969.

Aust, Alfred, *Der Ohlsdorfer Friedhof*. 2. Auflage. Hamburg: Gesellschaft der Freunde des vaterländischen Schul- und Erziehungswesen, 1964.

Das Garten- und Friedhofsamt. "Althamburgische Gedächtnisfriedhof auf dem Ohlsdorfer Friedhof - Namenliste der Beigesetzten", *Umweltbehörde Freie und Hansestadt Hamburg*, September 1989.

"Auf dem Ohlsdorfer Friedhof in der Fremde begraben". *Umweltbehörde Freie und Hansestadt Hamburg*, Juni 1989.

"Der Ohlsdorfer Friedhof im Spiegelbild großer Ausstellungen", *Umweltbehörde Freie und Hansestadt Hamburg*, Mai 1990.

"Geschichte und Zahlen des Hauptfriedhofes Ohlsdorf", *Umweltbehörde Freie und Hansestadt Hamburg*, Mai 1989.

Friedhof Ohlsdorf. "Reizvolle Spaziergänge über den Ohlsdorfer Friedhof", *Hamburger Friedhöfe*, 2015.

Gadamer, Hans-Georg, *Hermeneutik, Wahrheit und Methode*. Gesammelte Werke Hans-Georg Gadamer 1-2. Mohr Paul Siebeck, 1990.

Sandhed og metode, grundtræk af en filosofisk hermeneutik. 2. udgave, 1. oplag, Kbh. 2007.

Goecke, Michael, "100 Jahre Hauptfriedhof Hamburg-Ohlsdorf. Vorgeschichte, Entwicklung und Perspektiven", *Das Gartenamt. Zeitschrift für Umweltgestaltung, Freiraumplanung Grünflächen- und Sportstättenbau* 26, Nr. Sonderdruck aus Heft 2 (1977), 85-97.

"Der Ohlsdorfer Friedhof als Parkanlage", *Kultur für alle. was, wann wo in Hamburg*, November 1981.

Hamburg Friedhöfe, "Strategiepapier: Ohlsdorf 2050", 2016. *Hamburg und seine Bauten 1929-1953*. Hamburg, 1953.

Jaeger, Roland, "Friedhof als Museum", *Kultur für alle. was, wann wo in Hamburg*, november 1981.

Krüger, Hermann. "Der Ohlsdorfer Friedhof und seine Entwicklung", *Friedhofskunst: Schrift für Friedhofskultur, Kunst und Gewerbe* 27, Nr. 1 1953, 2-7.

Københavns Kommune. Teknik- og Miljøforvaltningen, *Nørrenbros Runddel Metrostationsplads. Forslag til lokalplan*. Københavns Kommune, u.å.

<https://www.kk.dk/sites/default/files/edoc/a10bf925-d0af-4e5c-bdfd-399010b4446d/26c47191-bbba-4f15-a466-0824ed9ac4f0/Attachments/8426866-8061672-1.PDF>.

Leisner, Barbara, og Helmut Schoenfeld, Red, *Der Ohlsdorfer Führer : Spaziergänge über den grössten Friedhof Europas*, Ham-

burg, 1993.

Plagemann, Volker, "Friedhöfe als Gegenstände der Kulturpolitik?", *Kultur für alle. was, wann wo in Hamburg*, November 1981.

Retten i Lyngby, *Afgørelse om fredning af Assistens Kirkegård*, 2015.

Schoenfeld, Helmut, *Der Ohlsdorfer Friedhof: ein Handbuch von A-Z*. Red. Norbert Fischer, Barbara Leisner, og Lutz Rehkopf. 2., U. aktualis. Aufl, Bremen, 2010.

Stadsgartnerens kontor, "Dispositionsforslag 2020 for Assistens Kirkegård", *Stadsingeniørens Direktorat*, 1988.

Noter

- 1 Hans-Georg Gadamer, *Hermeneutik, Wahrheit und Methode*, Gesammelte Werke Hans-Georg Gadamer 1-2 (Mohr Paul Siebeck, 1990), 66.
- 2 Selvom det er utilstrækkeligt, bruger jeg i analysen termen kirkegård om det tyske Friedhof, da der på dansk ikke findes en dækkende betegnelse. Friedhof kommer af 'eingefriedeter hof', og har således ikke konnotationer af den kristne menighed eller dens bygninger, sådan som kirkegård har. På tysk har man ordet Kirchhof til at betegne den begravelsesplads, som hører til kirken. I erkendelse heraf omtales Ohlsdorfer Friedhof i denne opgave blot som Ohlsdorf, idet det understreges, at der er tale om kirkegården og ikke henvises til den omkringliggende bydel. Udviklingen fra Kirchhof til Friedhof er en selvstændig pointe i fremstillinger af kirkegårdens historie, herunder Alfred Austs bog om Ohlsdorf fra 1964, hvis indledende kapitel netop hedder Vom Kirchhof zum Friedhof og Johan Fjord Jensens bog om den moderne storbykirkegård.
- 3 Gadamer, *Hermeneutik, Wahrheit und Methode*, 66.
- 4 Hans-Georg Gadamer, *Sandhed og metode, grundtræk af en filosofisk hermeneutik*, 2. udgave, 1. oplag (Kbh.: Academica, Hans Reitzel, 2007), 63.
- 5 Gadamer, *Hermeneutik, Wahrheit und Methode*, 69.
- 6 Michael Goecke, "100 Jahre Hauptfriedhof Hamburg-Ohlsdorf. Vorgeschichte, Entwicklung und Perspektiven", *Das Gartenamt. Zeitschrift für Umweltgestaltung, Freiraumplanung Grünflächen- und Sportstättenbau* 26, nr. Sonderdruck aus Heft 2 (1977): 87.
- 7 Ibid., 88; Hermann Krüger, "Der Ohlsdorfer Friedhof und seine Entwicklung", *Friedhofskunst: Schrift für Friedhofskultur, Kunst und Gewerbe* 27, nr. 1 (1953): 2.
- 8 Goecke, "100 Jahre Hauptfriedhof Hamburg-Ohlsdorf. Vorgeschichte, Entwicklung und Perspektiven", 88ff.
- 9 Cordes i *ibid.*, 92.
- 10 Ibid., 94.
- 11 Ibid.
- 12 Ibid., 87.
- 13 Ibid., 96; Das Garten- und Friedhofsamt, "Geschichte und Zahlen des Hauptfriedhofes Ohlsdorf" (Umweltbehörde Freie und Hansestadt Hamburg, Mai 1989).
- 14 Das Garten- und Friedhofsamt, "Der Ohlsdorfer Friedhof im Spiegelbild großer Ausstellungen" (Umweltbehörde Freie und Hansestadt Hamburg, Mai 1990).
- 15 Krüger, "Der Ohlsdorfer Friedhof und seine Entwicklung".
- 16 Goecke, "100 Jahre Hauptfriedhof Hamburg-Ohlsdorf. Vorgeschichte, Entwicklung und Perspektiven", 96.

- 17 Michael Goecke, "Der Ohlsdorfer Friedhof als Parkanlage", Kultur für alle. was, wann wo in Hamburg, november 1981.
- 18 Roland Jaeger, "Friedhof als Museum", Kultur für alle. was, wann wo in Hamburg, november 1981.
- 19 Barbara Leisner og Helmut Schoenfeld, red., Der Ohlsdorf-Führer : Spaziergänge über den grössten Friedhof Europas (Hamburg: Christians, 1993).
- 20 Volker Plagemann, "Friedhöfe als Gegenstände der Kulturpolitik?", Kultur für alle. was, wann wo in Hamburg, november 1981.
- 21 Das Garten- und Friedhofsamt, "Auf dem Ohlsdorfer Friedhof in der Fremde begraben" (Umweltbehörde Freie und Hansestadt Hamburg, juni 1989).
- 22 Das Garten- und Friedhofsamt, "Althamburgische Gedächtnisfriedhof auf dem Ohlsdorfer Friedhof - Namenliste der Beigesetzten" (Umweltbehörde Freie und Hansestadt Hamburg, september 1989).
- 23 Helmut Schoenfeld, Der Ohlsdorfer Friedhof : ein Handbuch von A-Z, red. Norbert Fischer, Barbara Leisner, og Lutz Rehkopf, 2., u. aktualis. Aufl. (Bremen: Ed. Temmen, 2010), 6.
- 24 Leisner og Schoenfeld, Der Ohlsdorf-Führer : Spaziergänge über den grössten Friedhof Europas, 58–75, 76–85, 132–41.
- 25 Hamburg Friedhöfe, "Strategiepapier: Ohlsdorf 2050", 2016.
- 26 Hamburg Friedhöfe, "Strategiepapier: Ohlsdorf 2050".
- 27 Ibid.
- 28 Retten i Lyngby, Afgørelse om fredning af Assistens Kirkegård, 2015, 3.
- 29 Stadsgartnerens kontor, "Dispositionsforslag 2020 for Assistens Kirkegård" (Stadsingeniørens Direktorat, 1988), 3.
- 30 Ibid., 12.
- 31 Københavns kommune. Teknik- og Miljøforvaltningen, Nørrebro Runddel Metrostationsplads. Forslag til lokalplan (Københavns Kommune, u.å.), 4, <https://www.kk.dk/sites/default/files/edoc/a10bf925-d0af-4e5c-bdfd-399010b4446d/26c47191-bbba-4f15-a466-0824ed9ac4f0/Attachments/8426866-8061672-1.PDF>.
- 32 Retten i Lyngby, Afgørelse om fredning af Assistens Kirkegård, 8.
- 33 Alfred Aust, Der Ohlsdorfer Friedhof, 2. Auflage (Hamburg: Gesellschaft der Freunde des vaterländischen Schul- und Erziehungswesen, 1964), 9.